

בין שורות ובין צורות: רכיבים לזיהוי מסרים ערכיים באיור, בעיצוב ובטקסט של ספרים מאורים לילדים

רות תור גונן *

במשך שנים רבות נתפש האיור כ"בן חורג" של האמנות הפלסטית וכאובייקט אמנות מינורי, ומצב זה הונצח גם בתחום המחקר. עבודות מחקר מקיפות בצד עבודות קצרות והתרשמותיות, שדנו בקשר בין ערכים בחברה לבין ספרי הילדים שצמחו בה, התמקדו במימד הטקסטואלי בלבד ולא התייחסו לאיור ולמימד הוויזואלי של הספר. במחקרים אלה המימד הוויזואלי לא נתפש כמערכת סימנים שהצפינה משמעות ערכית תלוית תרבות, זאת למרות היותו מרכיב שווה־ערך לטקסט וערוץ ישיר להעברת מסרים ערכיים, בייחוד בספרים לגיל הרך. הקושי בנייתוח תוכנם של שני הממדים באופן מאוזן משתקף במיעוט הניסיונות לתרגם תופעות ויזואליות ללשון מסרים ערכיים ובמיעוט הניסיונות לבדוק את הקשר בין ערכים בחברה לבין איור ועיצוב הספר (גונן 1995, שורץ 1968, Despinette, 1980, Amor 1980). לעומת זאת, ניתן למצוא התייחסויות רבות המתרגמות באופן ישיר או עקיף רכיבים טקסטואליים לשפה של משמעות ערכית (אלמוג 1980, ברגסון 1982, ברוך 1985, ברוך 1991, ברזילי 1981, הראל 1982, כהן 1985, כהן 1988, רגב 1985, O'dell, 1976, Macleod 1976, Macclelland 1963, Stewig 1980, Sadker & Sadker 1977, 1978).

מאמר זה מציע מתווה הדרכה לזיהוי מסרים ערכיים בספרי הילדים הישראליים המאורים, תוך התייחסות לרכיבים הוויזואליים והטקסטואליים הנושאים משמעות ערכית. מובן כי אין ביכולתו של המאמר להקיף את כל הרכיבים המעניקים לספר המאור את המשמעות הערכית שלו, וגם אם ניתן להישען על מערכת אינדיקטורים בסיסית – חשוב מאוד שלא לגלוש לניתוח מכני או אוטומטי. יש לזכור כי כל ספר הוא יחידה נפרדת ומפתיעה מחדש, ויש להפעיל רגישות שיפוטית תוך שימת לב למידת הופעתם של הערכים, לאופן שבו הם הוגדרו, לעוצמת העברתם, ולשאלת שלילתם או חיובם.

1. מבוא – משמעותו של ספר ילדים מאור מבחינת הקשריו הערכיים

ספר הילדים המאור לגיל הרך הוא תוצר תרבות בעל ערך חברתי וחינוכי הנושא בטקסט, באיור, ובעיצוב הצהרה ערכית מכוונת, גם אם היא אינה מופיעה כהטפה גלויה, וגם אם יוצרי הספר טוענים כי אין להם כל כוונה להעביר מסר ערכי כלשהו. עצם הפקתו של ספר, המופנה מאדם בוגר אל ילד שלא גיבש עמדה ערכית מוצקה, תוך ידיעה כי הילדות היא תקופה שבה העולם מתעצב בדרך חווייתית, מניח בבסיסו קיומם של מסרים ערכיים מסוימים ואת העדפתם של אלה על פני אחרים, יהיו אלה בעלי תכנים וצורות ליריים, משעשעים, מוסריים או ביקורתיים.

* ד"ר רות תור גונן היא חוקרת איור בספרי ילדים ומרצה במכללת לוינסקי לחינוך.

מאמרה מבוסס על מחקר הדן במסרים ערכיים בספרי ילדים מאורים לגיל הרך בשנים 1948–1984, שמומן על-ידי "האגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך" ועל-ידי "הקרן ע"ש דוד בן-גוריון".

ספר ילדים מאויר איננו, על כן, תופעה מקרית או לא מבוקרת מבחינת תכניו וצורתו. טקסט שאושר ואויר לאחר שהמערכת המו"לית החליטה להשקיע כספים ביצורו, בהדפסתו ובהפצתו – נתפש כמוצר תקשורתי המכיל הצהרה או מסר ערכי הנתפשים כמועדפים או חשובים דיים הן על-ידי היוצרים, כפרטים, והן על-ידי הממסד התרבותי. מידת חשיבותו (=העדפתו) של מסר ערכי מסוים נתפש כפועל יוצא מעצם הופעתו בספר המאויר לגיל הרך, ועומד ביחס שווה למידת הופעתו הרבה או המועטה, או לאי-הופעתו. עם זאת, הופעתו של הערך כוללת לא רק את מידת ההופעה, אלא גם את אופן ההופעה (שילי או חיובי). שהרי מידת הופעתם של ערכים מסוימים יכולה להיות רבה ולהעיד על מידת העניין שהם מעוררים בחברה, אך אין עדיין להסיק מכך על היותם רצויים או דחויים. לדוגמה, ההנחיה החברתית "סדר ושמירת החוק" יכולה להופיע במידה רבה באופן חיובי בתקופה מסוימת, או במידה רבה באופן שלילי בתקופה אחרת. באופן כזה, ישמשו מדדי שכיחות הופעתו ועוצמת הופעתו של המסר הערכי בממדים המילוליים והוויזואליים כמאפייני הספר מבחינת מסריו הערכיים וכאינדיקציה לדגשיה התרבותיים של החברה בתקופה שבה נוצר הספר (גונן 1995).

אופי המרכיבים התוכניים והיצורניים מהדהד בתודעת הצופה מבחינה חושית ותרבותית ומתורגם מרושם חושי לתוכן רגשי, ובתהליך אינטרפרטטיבי – למסר ערכי. הקונוונציה של פענוח תוצרי תרבות מניחה כי רכיבי הטקסט, האיור והעיצוב הוויזואלי הינם המחשה קונקרטית של השקפת עולם מופשטת המונחת בבסיסם. השקפת עולם זו (של הסופר, המאייר, המעצב והמו"ל) מוקרנת דרך איכויותיו השונות של הספר ופוגשת בעולמם התרבותי והאסוציאטיבי של הקוראים המתבוננים. הנטייה האנושית להבין תכנים וצורות כצפנים העוברים תרגום לשפת תחושות ורגשות, ועיבודן לאינפורמציה ערכית היא בחלקה מולדת ובחלקה תרבותית-נרכשת (שורץ 1975, קרייטלר וקרייטלר 1980, Schapiro 1981, Arenheim 1974).

כפי שבטקסט מהווים הנושא, העלילה, הז'אנר, דרכי עיצוב הטקסט, דמות הגיבורים וכו' אינדיקטורים למסרים ערכיים המובלעים בו, כך מהווים גם המרכיבים התוכניים והיצורניים של איור ועיצוב הספר סימנים נושאי משמעות ערכית. משמעות זו עוברת לתודעת המתבונן באופן סינסטטי (תחושתי) דרך סגנון האיור, ה"כימיה" של קו, צבע, צורה, קומפוזיציה, טכניקת האיור וחומריותו, יחסי עיצוב הטקסט מול האיור, גבולות האיור וצורתו, ארגון מפתח הדפים הכפול (double spread pages), עיצוב הספר כשלמות של גודל וצורה, כריכה, שער, סוג הדפים וצבעם, סוג האות וגודלה, דפי פתיח וסיום, מקורות ההתייחסות של האיור ואזכורים וציטוטים ממקורות תרבותיים (גונן 1997, 1997/8, קרייטלר וקרייטלר 1980, 1976, Mukarovsky 1973, Feldman 1974, Arnheim 1974, Schapiro 1981, Shulevitz 1985).

האיור כמימד מפרש יכול לתאר גיבורים, אובייקטים ומצבים שאינם מאפיינים בטקסט באופן מילולי. במעשיות-עם, לדוגמה, דמויות הגיבורים פתוחות לגירסאות איוריות פרשניות שונות על-פי בחירתו של המאייר, תקופתו והשקפת עולמו. כל איור מהווה הצהרה, בהציגו בחירה בדימוי מסוים של האובייקט – בזה ולא באחר. עם זאת, קושי רב טמון בכינון כלי מחקרי "סגור" המכוון את החוקר לזיהוי ערכים במימד הוויזואלי של הספר המאויר. שכן, למרות שהאמנות היא שפה, אין בסניטקס שלה

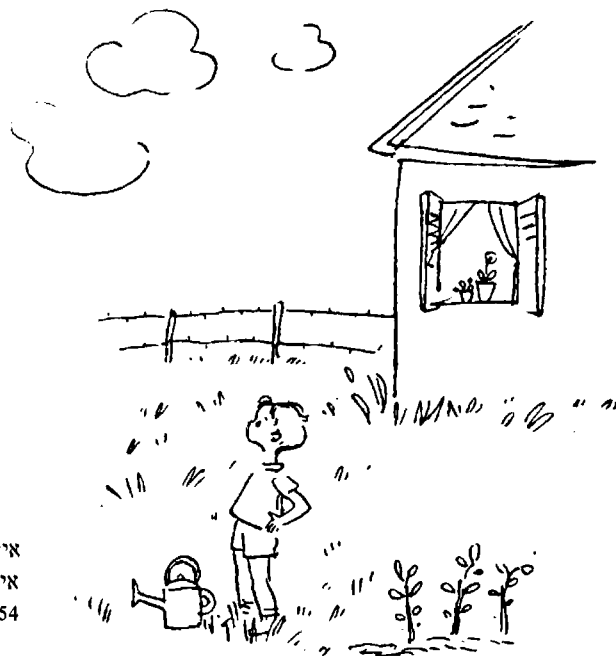
חוקיות תחבירית קבועה ובלתי־משתנה. כך לדוגמה, אדום יכול לסמל כעס אך גם אהבה, ואובייקטים שונים יכולים להכיל מובנים שונים ומנוגדים. דבר זה, הנובע מאופיו הפחות פורמלי של הציור בהשוואה למילה הכתובה, מקשה על קביעת קריטריונים ויזואליים מוחלטים לתיאור משמעותם של מסרים ערכיים ומאפשר אינטרפרטציות לגיטימיות שונות. למרות הקושי להגיע למסקנה חד־משמעית ניתנת המשמעות הערכית המובלעת בכל תוצר תרבות לפענוח ולהגדרה, אם נתחשב בתקופה ובקונטקסט התרבותי הלוקאלי שבהם עוגן התוצר (גומברייך 1983, Dixon 1977, O'dell 1980).

המסרים הערכיים ומבנה הערכים עשויים להיות שונים בשתי מערכות הייצוג, המילולית והוויזואלית, ויש שאותו ערך עצמו יקבל משמעות שונה או הקשרים שונים בשתייהן. נקודה זו חשובה להבנת אופן העברת המסרים הערכיים בספרות המאורת, ונוגעת גם בשאלת האינטרפרטציה הוויזואלית הניתנת לטקסט קיים. לדוגמה, מסר דידקטי לשמירת סדר וניקיון המועבר בטקסט, יכול להיות מועבר באיור יחד עם מסר של אהבת משפחה, אם המאייר יצייר זאת במסגרת קשר פסי בין ילד לבין דמויות הוריות. כמו כן, באיור ניתן לאתר מאפיינים אישיים המגדירים את דמותו של הילד (לבוש, קישוט, צורת שיער ואובייקטים הנמצאים סביבו) מול מאפיינים סמליים בעלי מסר לאומי, למרות היותם חלק מלבושו של הפרט (כובע טמבל, מכנסיים קצרים, מעדר וכו').

איוריה של תרצה טנאי הממחישים תפאורת נוף קיבוץ צנוע ופשוט, בטכניקה של רישום־קווי מינימליסטי ו"ריזה", בפורמט סטנדרטי על נייר שאיכותו גרועה, יעבירו מסרים של חלוציות והסתפקות במועט, ויתאימו למסרים המילוליים של הטקסט בספרו של משה דפנא בנאות דשא מ־1954. לעומת זאת, איוריה של אורה איתן בספרה האלבומי של לאה גולדברג מ־1982 בואו עננים, המאזכרים את איוריו של אוון ביליבין (Ivan Bilibin), מעבירים מסרים של עושר ועידון אסתטי בדימויים אירופיים־נוסטלגיים ברוח זרם הארט־נובו הדקורטיבי של סוף המאה התשע־עשרה. באיור לשיר "סוד" בספר זה מתוארת "אהבת משפחה" כקשר מעודן בין ילד וסבו בעזרת שפת גוף, קרבה פיסית הססנית משהו, תכונות הבעתיות ובחירת קומפוזיציה ממקדת. האיור מעורר בסגנונו רגש נוסטלגי של געגועים, כשם שהביגוד הבורגני והמכובד של הסב בכורסת־גן נינוחה אפופת צמחייה מסוגנת, מהווה אסוציאציה של סדר חברתי ישן שאבד, ומעביר תחושת "אושר ושלמות" ושלילת הערך "מציאותיות", והמסגרת העדינה התוחמת את הטקסט והאיור רומזת על הערך "סדר" (ראה איורים מס' 1-2).

ערך כ"אהבת טבע" המומחש בטקסט בהקשר של הבאת ביכורים וניתן לפרשנות בהקשר ל"פטריוטיזם", יכול להיות מיוצג ומפוענח מבחינת ערכיו באופן זהה גם באיור, אך שם הוא עשוי לשדר מסר נוסף של "אושר רוחני ושלמות" מעצם התממשו בטכניקה איורית של צבעי מים פסטליים ושקופים המעניקים רכות חלומית לדימויים. לחליפין, מסר של "אהבת טבע" בטקסט עשוי להופיע באיור גם בהקשר ל"אינדיווידואליזם", כאשר המאייר יבחר לתאר את ההתרחשויות בטבע, אך תוך הדגשת דמות הילד כדמות דומיננטית, או בעלת ייחוד כגיבור מרכזי וכולט מבחינת קומפוזיצית האיור, או על־ידי מאפייני לבוש ותכונות הבעתיות ייחודיות המצהירות על זהותו האישית, בעוד מסר של "קולקטיביזם" יועבר על־ידי תיאור קבוצה בעלת תלבושת אחידה ועשייה זהה.

מקרה מעניין במיוחד המדגים את הפער הקיים לעתים בין טקסט לאיור הוא ספרו של מרדכי אמיתי

איור 1, מתוך: כנאות דשא. משה דפנא,
איורים: תרצה טנאי. הקיבוץ המאוחד
.1954

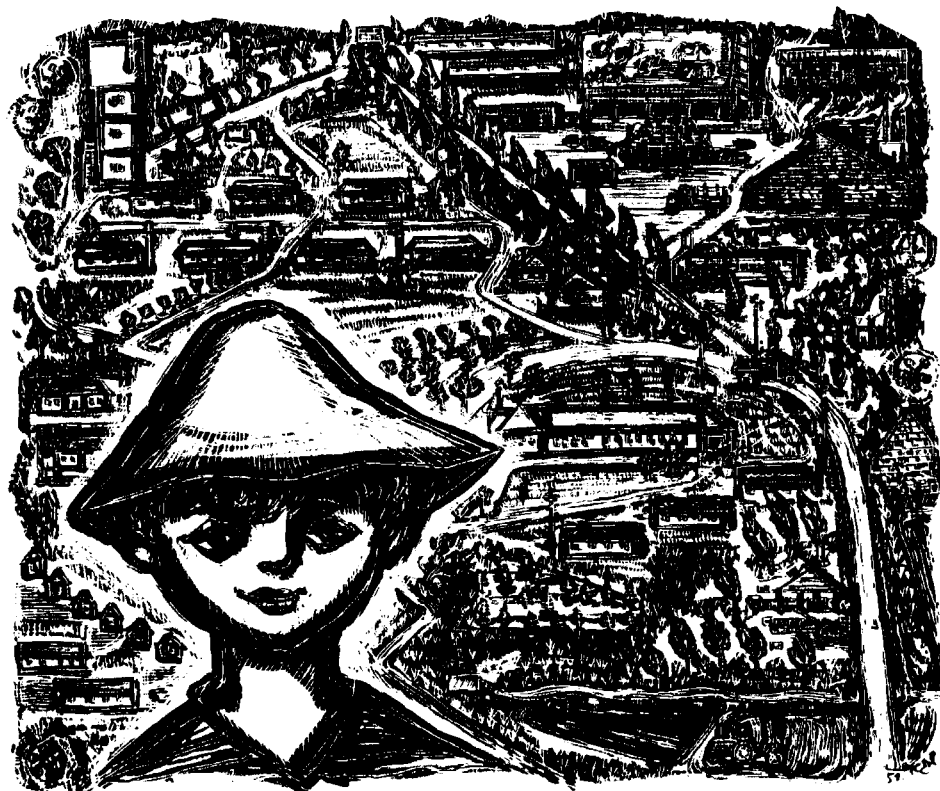
איור 2, מתוך: כואו עננים. לאה
גולדברג, איורים: אורה איתן. ספרית
פועלים 1982.

אצלנו, שאויר עליידי האמן שרגא ווייל ויצא לראשונה בהוצאת ספריית פועלים ב־1953. אצלנו הוא ספר יוצא־דופן מבחינת ההשקעה האמנותית וההקפדה על מרכיביו האסתטיים והחומריים: הפורמט הענק, הכריכה, דפי הפתיחה המעוטרים שלו, איכות הנייר המשובח, סגנון האיור והטכניקה הגרפית המסובכת והמעודנת שבה בוצע, צבעוניותו והקליגרפיה שלו. הידורו של המימד הוויזואלי בספר זה עמד בניגוד מוחלט לא רק לתכנים שתוארו באיור ובטקסט גם יחד, אשר בהם תוארו חיי קיבוץ שיתופיים ועבודת שדה, אלא גם למצב הכלכלי ששרר בארץ ולצנע של שנות החמישים. הספר, שהינו כיום פריט אספנות, היה בזמנו אחד מן הבולטים והמהודרים שבספרי הילדים, בתקופה שבה המשאבים הכספיים שהוזרמו למו"לות הישראלית אפשרו רק הוצאתם של ספרים צנועים. השילוב המפתיע והפרדוקסלי־משהו של הידור צורני מוקפד ועשיר מול תכנים טקסטואליים המתארים אורח־חיים שיתופי וצנוע, מוכיח מדוע אי־אפשר להתייחס לספר ילדים רק דרך פריזמה טקסטואלית.

ספר זה יכול להוות דוגמה לתוצאות המוטות ולמסקנות המוטעות שאליהן אפשר להגיע כאשר מנתחים ספרות ילדים מן המימד הטקסטואלי בלבד. הנושאים המוצגים בטקסט שאובים מחיי הקיבוץ; שמו של הספר; כותרות השירים "אצלנו", "המשק שלנו", "נוטעים יער", וכו'; דרכי עיצוב הטקסט כגון הטיית הפעלים בלשון רבים: "רוכבים", "חושבים" וכו'; מונחים כמו "אין" בהתייחס לעושר חומרי ותיאורי לכוש צנוע ואחיד – כל אלה מעבירים באופן ברור ערכים צפויים מראש. ניתוח המימד הטקסטואלי בלבד יכול להוביל למסקנה כי הערכים המרכזיים בספר הינם אכן "חלוציות", "פטריוטיזם", "קולקטיביזם חברתי" והעדפת הרעיון השיתופי שבו ה"כולנו" חשוב יותר מן ה"אני", "הסתפקות במועט ופשטות", "חריצות, יוזמה ועבודה", וכמובן ערכי "אהבת טבע". אולם ניתוח המימד הוויזואלי מראה כי בספר מודגשים ערכי "אסתטיקה, עידון ורגישות", וערכים של "חומריות, עושר ושפע", העומדים בסתירה מוחלטת לערכים הגלויים המוצגים בטקסט.

לא רק ההתעלמות מן המימד הוויזואלי יכולה לגרום לניתוח לא מאוזן ולא מדויק. גם ניתוח לאור מערכת ערכים מצומצמת המתמקדת בערכים מובנים מאליהם בהקשר של התקופה הנידונה, כגון במחקר הדן בחברה הישראלית של שנות הארבעים והחמישים, היה גורם לטעות, בכך שלא היה מאפשר בדיקה של הופעתם של ערכים שלא נתפשו כמרכזיים לתקופה ולחברה. עיוות אפשרי בתוצאות הניתוח היה נמנע אילו הורכבה מפת ערכים כוללת יותר, היכולה להכיל בתוכה גם אפשרויות הפוכות מאלה המובנות מאליהן בתקופה המסוימת. יתרה על כך, אם נביט באיור הראשון לשיר "אצלנו" הפותח את הספר, נראה כי האובייקט המרכזי והבולט ביותר בקומפוזיציה האיור הוא דמותו של ילד, המדווה לנו מבחינה ערכית דווקא על הנעשה "אצלי", זאת למרות הרקע המתאר קיבוץ ולמרות "כובע הטמבל", שהפך אטריבוט ישראלי המסמן ערכים של חלוציות קולקטיביסטית וצניעות (ראה איור מס' 3).

שיטת העבודה, שבה מחפשים ומוצאים בספרי ילדים המכוונים לגילים שונים הוכחות המאששות תזה אפריורית מסוימת. תוך התעלמות מיריעה רחבה יותר של ערכים, היא שיטה מטעה. למשל, התעלמות מן הגיל שאלי מיועד הספר מבחינה מו"לית ומן היחס הכמותי בין הדוגמה שנבחרה כדי להדגים ערך מסוים לבין שאר המופעים הוויזואליים, המעידים על העברת ערכים נוספים ואולי אף

איור 3, מתוך: אצלנו. מרדכי אמיתי, איורים: שרגא וויל. ספרית פועלים 1953.

מנוגדים, עשויה להטעות. לדוגמה, הקביעה הרווחת כי ספרות הילדים התמקדה בערכים לאומיים וחינכה לנורמות הירוואיות של הגנה על המולדת כבר מגיל צעיר, המודגמת בקטלוג "לחיות עם החלום" (שראה אור במסגרת תערוכת ענק נפלאה בשם זה שהוצגה במוזיאון תל אביב ב־1989 ושחזרה את הדימוי העצמי של היישוב הישראלי בתקופה של טרום ולאחר ייסוד המדינה), אינה מדויקת. בקטלוג זה הודגמה תזה זו על־ידי בחירה באיור השאוב מגן גני כרך ג', שראה אור ב־1953, בעריכת לוין קיפניס וימימה טשרנוביץ, ואיור בידי איזה הרשקוביץ. ההדגמה אכן משכנעת, אך המסקנה אינה מדויקת, מכיוון שיש לראות כמה מופעים נוספים בספר זה (או בספרי ילדים אחרים שנועדו לגיל הצעיר בתקופה זו) המאששים טענה זאת (ראה איור מס' 4).

מתוך גן גני על שלושת כרכיו (אחד המפעלים התרבותיים היפים בעולם המו"לות הישראלית של שנות החמישים, שהשפיע על דור ישראלי שלם) עולים אמנם באופן ברור, בטקסטים ובאיור, הדי ערכיהם הפטריטיים של העורכים, תוך הדגשת שיתוף שוויוני בקבוצה ועבודה חלוצית. אולם אם

איור 4, מתוך: גן גני. חלק ג', ערכים: לויין קיפניס וימימה טשרנוביץ, איורים: איור [הרשקוביץ]. ברונפמן 1953.

נכמת את מספר המופעים המדגימים מסרים ערכיים שונים, נראה שמשקל רב ניתן גם לערכים של משחק, הומור, דמיון, יצירתיות, אסתטיקה ועידון, לימוד, סדר, עזרה הדדית, מסורת יהודית, אושר ושלמות, וכמובן אהבת טבע: ערכים שחלקם כלל לא נבדק במסגרת המחקרים שבדקו ערכים בספרי ילדים ישראלים. גם סמלים פטרויטיים מובהקים כדגלי ישראל, מגניידוד, מנורה, חיילים ואף גיבורי העבר (דוד המלך, המכבים) אינם מופיעים באיורים של שלושת כרכי גן גני יותר מדימויים של טבע, חי וצומח, מסיכות שונות ודמויות ידועות מעולם המעשיות הבינלאומיות. בספרים אלה מרובות דווקא דמויות ילדיות בסיטואציות משחקיות, כתפאורה צבעונית ומעוטרת ובעיצוב קפדני ומושקע, כשלכל אחת מהן בגד בעל מאפיינים אינדיווידואליים. בגד אחיד וכוכע טמבל על הראש אינם ממאפייני הספר. בהמשך המאמר אציע כלי מחקרי לזיהוי מסרים ערכיים במימד הוויזואלי של הספר ובמימד המילולי שלו. לשם כך אתיחס אל מרכיבים ויזואליים ומילוליים, אשר לדעתי יש ביכולתם לשאת משמעות ערכית. מובן כי אין ביכולתו של מאמר זה להקיף את כל הרכיבים המעניקים לטקסט את המשמעות הערכית שלו, ואין זו גם כוונתו. מטרתו העיקרית של המחקר היא להציע כלי שיאפשר התייחסות כוללת מזו המקובלת היום לטקסט המאויר לילדים.

2. זיהוי מסרים ערכיים באיור ובעיצוב הספר

למרות שאופי המימד הוויזואלי הינו פחות חד-משמעי בהשוואה לזה המילולי, ולמרות שהמימד המילולי הוא הגרעין הרעיוני הראשון בספר, דווקא המימד הוויזואלי בונה את החוויה החושית המיידית ואת האווירה של הספר, ומהווה גורם ראשון בחשיבותו באשר להגדרת אופיו, עוצמתו וכוח משיכתו.

תיאור הכלי המחקרי הדין בקריטריונים לזיהוי מסרים ערכיים יחל אפוא בדיון בחלק הוויזואלי. את המסרים הערכיים הנרמזים (implied) במימד הוויזואלי ניתן להסיק מתוך שלושה מרכיבי ההתייחסות המרכזיים:

הראשון שבהם הוא תוכן "הטקסט העובדתי" הקיים באיור, כלומר "הסיפור" שמספר האיור. מרכיב תוכני-סיפורי זה כולל את נושא האיור, האובייקטים והגיבורים, שפת הגוף שלהם, לבושם, הבעותיהם והיחסים ביניהם. הוא כולל את התפאורה ואת עולם החפצים הקונקרטי המאפיין את זהותם של גיבורי האיור, ונושא עמו מטען של קונוטציות תרבותיות (בית, מנהגים, לבוש, כלים). לתוכן האיור יש רמת מוגדרות גבוהה וה"מה" שבו יכול לעבור זיהוי מיידי כמעט (שורץ 1975, Argyle השני הוא עולם של "סמלים מוסכמים", כסימנים מעובים (condensed) ורבי-רבדים, המאחדים את

האידיאה התוכנית עם הדימוי הצורני שלה. אלה מוכרים בתרבות כבעלי פירוש משותף מוסכם וידוע, וכגלאי-ערכים חשובים לזיהוי, אולם הם מצריכים רמה גבוהה יותר של ידע תרבותי. ברכיב זה מאוחדים ה"מה" וה"איך" כאלמנטים צורניים בעלי תוכן מוסכם – דגל, פמוטים, כובע טמבל, מצעד צבאי, צבע מוסים (Hermeren 1969).

השלישי הוא "הסימן הצורני", הכולל אלמנטים כמו מסגרת האיור, קו, צבע, צורה, קומפוזיציה, חומריות, אוכורים סגנוניים, ארגון מפתח העמוד הכפול, גודלו וצורתו של הספר, כריכה, שער, דפי פתית, איכות הנייר וההדפסה. למרות שעולם הסימנים הצורניים לא יכול לחיות בנפרד מעולם האובייקטים והדימויים שהוא מתאר, ניתוחו נתפש כרמה המופשטת יותר של ה"איך" (שורץ 1975, Feldman 1973, Pousley 1969, Schapiro 1981, Sulevitz 1985).

2.א. המרכיב הראשון: נושא האיור, נוף, תפאורה ואובייקטים חומריים, זהות הגיבורים, יחסיהם

הבין-אישיים, תכונותיהם הפיסינומיות וההבעתיות

ה"תמה" הסיפורית של האיור ותומרי הנושא יכולים להיות קשורים להיסטוריה, לדת, לנוף או לפורטרט, ואלה עשויים לרמוז גם על מסר ערכי סמוי. לדוגמה, נופי חלום, שהינם נושא איוריו של יפתח אלון בספר זנבה האדום של הקשת, ישדרו מסר של "אהבת טבע" ו"שלמות רוחנית ואושר". לעומתם, פורטרט של ילדה מהורהרת, שצויר בתקריב ובצבעי מים על-ידי רות צרפתי כנושא אחד האיורים בספר כף עץ וקדרה שטוחה, יעביר מסר של "אינדיווידואליזם" יחד עם "שלמות רוחנית ואושר". הדמויות בספריו של ביאליק אופיינו על-ידי נחום גוטמן באיוריו כדמויות מוכרות, ים תיכוניות ויומיומיות כדי לקרב את הילד הישראלי בשנות הארבעים אל האגדות, אך גם כאמירה ויזואלית בעלת מסר ערכי סמוי של "שלום והשתלבות במרחב". גוטמן, שנטה לעגן את ישראל במזרח התיכון ולקשור את תרבותה עם התרבות הערבית, אייר את שירו של ברוידס "היה היה גיבור" המופיע בספרו מתנה משנת 1953, בעזרת פסל האריה מתל חי, רועה וכבש, כד חרס ערבי ותליל רועים (ראה איורים מס' 5–6).

איור 6, מתוך: כף עין וקדרה שטוחה. נורית זרחי, איורים: רות צרפתי. מסדה 1969.

איור 5, מתוך: זנבה האדום של הקשת. אילנה אבן-טוב ישראל, איורים: יפתח אלון. כתר 1983.

למרות שהגבול בין סמל תרבותי מוסכם לבין אישי הינו אמורפי וקשה להבחנה מוחלטת, לא נתייחס כאן לסמלים ציבוריים-קולקטיביים (public), אלא נעסוק ב"סמלים" אישיים (private), המתמקדים בהצהרה אישית על מהות אופיו של הפרט: צורת שיער, לבוש, מזון וכו'. חלק מהמסרים הערכיים עוברים דרך אובייקטים חומריים, הרומזים על זהותנו האישית. לכן, לעתים קרובות חפצים חומריים מתפקדים כסימנים משקפי תודעה באותה מידה שהם גם מעצבים אותה ומשמשים אבני בוחן לדיפרנציאציה אינדוידואלית (גומברייך 1983, Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton 1981).

באותו אופן, חלק מן המסרים הערכיים באיור ניתן לזיהוי דרך אובייקטים חומריים המתפקדים כסימנים משקפי תודעה או כ"סמלים אישיים". לדוגמה, מסר של "אינדוידואליזם" יועבר באיור אם לכל ילד יהיו מאפיינים ייחודיים לו המצהירים על זהותו האישית (לבוש, שיער, הבעות פנים, עשייה), "קולקטיביזם" יועבר אם יהיו תלבושת אחידה ועשייה זהה. השוני בין הערכים מומחש באופן קונקרטי ומודגם היטב בהבדל בין בגדי המשחק הפשוטים, הזהים והאלמנטריים באיוריה של אילזה קנטור לספר בוא אלי פרפר נחמד מאת פניה ברגשטיין מ-1945, לבין בגדיהם המעוטרים של הילדים באיוריה של אורה אייל בספרה של דתיה בן-דור ספורים לפרפר נחמד מ-1984, המרמזים לא רק על "אינדוידואליזם" אלא על "חומריות" ו"עידון" (ראה איורים מס' 7-8).

ההבחנה המוחלטת בין אובייקטים אישיים לבין אובייקטים שהפכו לסמלים מוכרים וקבועים בתרבות היא קשה. איור כובע טמבל או כובע גרב, מכנסיים קצרים, סנדלים תנ"כיות ותרמיל-גב ייתפשו כסמל של צניעות וחלוציות למרות שהם חלק מלבושו של הפרט. צורת השיער, לעומת זאת, תיתפש כסימן אישי נושא משמעות ערכית, אך מבליט את אופי הפרט: שערו הארוך של הגיבור באיור יזוהה עדיין

איור 7, מתוך: בוא אלי
פרפר נחמד. פניה
ברגשטיין, איורים: אילזה
קנטור. הקיבוץ המאוחד
תש"ה.

איור 8, מתוך: ספורים לפרפר נחמד. דתיה
בן-דור, איורים: אורה אייל. המרכז
לטלוויזיה לימודית 1984.

כמאפיין אנטי-ממסדי (למרות שכיום הוא חלק מהגורמה) ויעביר מסר של "גון-קונפורמיזם", ואילו שיער קצר ומסורק יעביר מסר של "סדר" ווניפורמי.

האיור ממקד את תשומת-הלב אל מספר קטן של אובייקטים חומריים מתוך אין-ספור של דימויים אפשריים. משמעותם של אובייקטים משתנה בהגיעם מן המציאות אל הדימוי המאויר. כך לדוגמה,

איריים המאזכרים תפצים נוסטלגיים, שמעוררים אסוציאציה תרבותית מיידית של תמונת העולם הישן שבו נחוה סדר מושלם ובלתי־פגום, ירמזו לשלילת המסר "מציאותיות". משמעותה של טלוויזיה כמכשיר בידור והפגת מתחים משתנה במעבר מן המציאות אל הדימוי, ובאיר היא עשויה להופיע כחפץ המסמל ייאוש, ניכור, שעמום והזנחה. אירו של בית ישדר לעתים קרובות מסר של "משפחה", בהיותו ה"יוניברס" הראשון של הילד. אובייקטים חומריים באיור, כגון מעדנים, ממתקים ומזון יסמנו סיפוק צרכים פיסיים, ויעבירו מסר של "חומריות ועושר".

אובייקטים חומריים מוחשיים מבליעים מסרים מופשטים: לא רק תפצים בעלי רמת סמליות גבוהה צופנים משמעות ערכית, אלא גם תפצים יומיומיים כטלוויזיה, מחשב, ספרים, תמונות על הקיר וכו'. כפי שחפצי אמנות מהווים סימן לחשיבות הערך "אסתטיקה ועידון", כך ספרים הם אובייקטים המעידים על "השכלה ולימוד". סביבה חומרית המתארת כלי עבודה (טרקטור), נוף של קיבוץ (בתי רעפים, לול, מגדל מים), פרדסים ושדות חרושים תהווה בהקשרי האיור בספר ילדים ישראלי אינדיקטור לזהות הקולקטיבית ותשדר מסרים של "עבודה וחריצות", "פטריוטיזם" ו"אהבת טבע". לעומתם, איור של חדר ילדים עמוס צעצועים יהיה סימן לזהות אישית ויעביר מסרים כמו "שפע וחומריות". דימוי של בית מפואר יעביר מסר של "חומריות", ואילו צריף – מסר של "צניעות והסתפקות במועט". כאן לא מדובר בסמלים חברתיים ציבוריים־לאומיים מוסכמים (כמו דגל, מגל, סוכה) או בסמלים "טהורים" ומופשטים (עיגול, משולש), אלא בסימנים שמשדרת הסביבה החומרית בתפאורת הרקע באיור, המכילה תפצים יומיומיים כריהוט, ביגוד, צעצועים, כלים ונופים שונים. כך לדוגמה, שולמית קרייטלר, שבחנה באופן אמפירי את תהליכי היווצרות הסמלים ודרכי קליטתם, הציעה שיטת סיווג ומיון הקושרת בין רעיון "מופשט" (כגון חוכמה, עצמאות, נצחיות, אהבה) לבין הגדרתו דרך קטיגוריות של תפצים, מצבים, ביטויים גופניים, תחושות, סצינות מטפוריות וסמלים מופשטים. את משמעות המושג "נצחיות" המבטא אין־קץ (שהוגדר במאמר זה כמסר ערכי של "שלמות, רחנות ואושר") תיארו הנבדקים באמצעות סביבה חומרית כמו ים, משום שהים: "אין לו סוף, לא רואים את סופו, וכך הוא נשאר" (קרייטלר 1986).

האדם משתמש בגופו כמכשיר ראשוני לביטוי רעיונות ועמדות. נושא שפת הגוף שייך לתחום שדרי הקינסיקה (מונח המגדיר את תחום "לשון הגוף"). לשדרים הגופניים אין סינטקס פורמלי, אך המשמעות הרגשית והתרבותית העולה מהם מהווה אינדיקציה לתכנים ערכיים. מיכאל ארג'ל (Argyl) מנה עשר קטיגוריות מרכזיות באינטראקציות חברתיות בחיי המציאות, וכדאי להתייחס אליהן גם באיור כמשקפות אינטראקציות אנושיות המעבירות מסרים ערכיים: מגע גופני בין האנשים, מידת הקרבה ביניהם, הזוויות שבהן הם נמצאים זה ביחס לזה, אספקטים של ההופעה־האישית התיצונית (ביגוד, סידור השיער, פריטים, קישוט) הנמצאים בשליטתו של האדם (או של המאיר במקרה זה), תנוחות המהוות סימנים של ידידות, עוינות, סטטוס וכו', תנועות ראש (נייחות במקרה של איור), הבעות פנים, מחוות ומבט עיניים (Argyl 1972). ההבעה, כביטוי תיצוני למצב נפשי, מהווה מקור מידע חשוב לאומדן עמדותיו של האדם. כך, הבעות של כעס, תימהון או צחוק, המשקפות מצבים רגשיים המעוגנים בקוד החברתי, תהיינה ברורות לצופה ועשויות להוות אינדיקטור לזיהוי מסרים

ערכיים, שהנמען יפענחן ויפיק מהן משמעות. באיור ה"שותק" ממלאים אלמנטים של קומוניקציה לא־רבליית תפקיד חשוב בהפקת משמעויות, והתנועה האקספרסיבית של הדמויות מהווה אלמנט של פיצוי על היעדרו של הקול. הבעות פניהן של הדמויות, תנועותיהן והיחסים ביניהן (קשר עין, הטיית ראש, נטיית גוף וכו') אינם קשים לזיהוי ולפירוש באיורים של ספרי הילדים לגיל הרך והם ניחנו ברמת קריאות גבוהה, כמעט אמבלמטית, ולעתים אף סטריאוטיפית ומגומת באופן מלאכותי. כך לדוגמה, הבעת הכעס על פני הילד בהביטו באחיו התינוק ניתנת להתפרש כלגיטימציה להבעת רגשות שליליים; עמידה זקופה, נטיית הראש קדימה והבעת פנים נחושה יעבירו מסר של "אומץ והישגיות"; סיטואציות של משחק בין ילדים יעבירו מסר של "שמחה ושעשוע" ו"חברות" וחיבוק בין דמות נשית וילד יבליע מסר של "אהבת משפחה" (Gombrich 1972, Schwarcz 1985, Shulevitz 1985).

בנוסף להבעות פנים ולתנועות גוף יש להקדיש תשומת־לב גם ליחסים של למעלה־למטה (כסמל של נחיתות או עליונות חברתית או פסיכולוגית), ל"טריטוריה" שתופס הגוף ולגודלו, למרכיב של קירוב או ריחוק, ימין או שמאל ואופן הפנייה של הדמויות אלה לאלה באיור (Schapiro 1981). בכוחם של כל אלה להדריך את המתבונן בויהוי המסר הערכי.

ב.2. מרכיב שני: הסמל המוסכם

יש להבחין בין המושג "סמל" במשמעות הרחבה יותר (Gombrich 1983, Jaffe 1984) לבין סמל במשמעות האיכונוגרפית, הברורה, התרבותית־המוסכמת והצרה יותר (Hermeren 1969). במשמעות הרחבה נתפשות כל צורות התרבות האנושית כצורות סמליות, והאדם, כיצור יוצר סמלים, המנסה להעניק בעזרתם משמעות לחייו ולעולם התופעות הסובב אותו. לעומת זאת, הסמל המוסכם הוא יישות בעלת מובחנות תרבותית ברורה ומקובלת. במאמר זה מוגדר סמל במובן הצר שלו, כסמל קונוונציונלי מוסכם וידוע בתוך גבולותיה של מסורת תרבותית המשותפת לצופים בו, התופשת אובייקט מסוים כבעל משמעות קבועה. הסמל, המאחד במהותו צורה ותוכן, יגרום לצופים בעלי הידע התרבותי הדרוש לפרש את משמעותו באופן זהה וחוזר על עצמו. מלבד אובייקטים, יכולים גם אלמנטים צורניים להיות סמלים תרבותיים מוסכמים (למשל, צבעים). הם נקלטים לא רק בתפישה חושית מולדת, הם גם תוצר של למידה תרבותית תלויית מוסכמות. ככאלה, הם קשים יותר לפענוח משמעותם בעבור הילד בגיל הרך, העושה את צעדיו הראשונים לקראת עיצוב קונוונציות הסתכלות, אך הם כרויים למתווך המבוגר ולמאייר המבוגר.

ערכי לאום מופשטים כ"חלוציות", "צניעות" ו"פטריוטיזם" יתגלמו באופן קונקרטי בסמלים מוסכמים, מיתוסים, מקומות קדושים וטקסים. יום העצמאות, הבאת ביכורים, מצעד צבאי, פסלו של מלניקוב "האריה השואג" בתל חי, דמות החלוץ בבגדי עבודה או בחלוצה רוסית, דמות "ישראל הקטן", מפת ארץ־ישראל, אתרי טיולים בארץ, דמות חייל צה"ל, גיבורי תרבות ומנהיגים (הרצל, בן־גוריון), אובייקטים ככלי עבודה בשדה ובבניין, כבישים, שיחי צבר ופרדסים ואתרים היסטוריים וארכיאולוגיים (חומה ומגדל, המגילות הגנוזות) יעבירו בעוצמה ערכי "פטריוטיזם", "חלוציות" וציונות". לדוגמה, איורי נחום גוטמן, שנטה לעגן את ישראל במזרח התיכון ובתרבות הערבית, בספרו

איור 9, מתוך: מתנה. אברהם ברזידס, איורים: נחום גוטמן. דבר 1953.
תודה למוזיאון נחום גוטמן על מתן הרשות להשתמש באיור זה.

של אברהם ברזידס מתנה מ'1953. בתפאורת איורו לשיר "בהר ובעמק" מעוגנים הדימויים בקונטקסט התרבותי של ישראל בשנות קום המדינה: האריה מתל חי, הכבש והרועה, הכד הערבי וחליל הרועים, מקבלים משמעותם בתקופת חיפוש שורשים במזרח תוך הפניית עורף לתרבות הגיטו האירופי. לעומת אלה, דימויי אובייקטים כפמוטים ונרות, כיפה, סוכה, ספר תורה, חנוכייה, "מזרח" וכו', דמויות מן העבר היהודי ותיאור מקומות קדושים (קבר רחל, הכותל) מהווים סמלים ל"מסורת יהודית" (ראה איור מס' 9).

2.g. מרכיב שלישי: אלמנטים צורניים של האיור והעיצוב (קו, צבע, צורה וכו')

כאן נתייחס לאספקטים הצורניים המשמשים כסימנים נושאי משמעות ערכית במימד הוויזואלי, שבהם המרכיב הראשון עוסק באופי האלמנטים הצורניים באיור (קו, צורה, קומפוזיציה, טקסטורה וטכניקת האיור, צבע, גודל האובייקטים ומיקומם, צורת היקף האיור, מסגרת) ובעיצוב הספר (גודל ופורמט, כריכה, דפי פתיח, שער, איכות הנייר והדפוס, טיפוגרפיה, קומפוזיציה העימוד של טקסט מול איור, רצף וריתמוס). בנוסף לכך נתייחס גם אל משמעותה הערכית של בחירה בסגנון איור מסוים ואל השימוש באזכורים אמנותיים. מחמת קוצר היריעה, יתמקד הדיון באלמנטים בודדים בלבד וידגימם.

מרכיביו הצורניים של הספר והאיור מתפקדים כסימנים צופני מסרים בעוררם תחושות גופניות מולדות והטמעות תרבותיות. הדבר הראשון שבו מבחינים בעת שנוטלים ליד ספר ילדים הוא גודלו וצורתו. ספר זעיר ממדים יעביר מסר של "יצירתיות ומשחק", כמו במקרה של ספרה של שולמית אולצ'יק נמר אחד (8X11 ס"מ). לעומת זאת, ספר גדול ואלבומי מעביר תחושת מרחב ונחווה כאובייקט המעורר ריחוק אסתטי, המעביר מסר של "עושר וחומריות" ושל "עידון אסתטי". לדוגמה, הספר כואו עננים שבו ההקפדה על איכות הכריכה, הנייר, הדפוס, עיצוב המפתח ודפי הפתיח מדגישה מסרים אלה בבהירות.

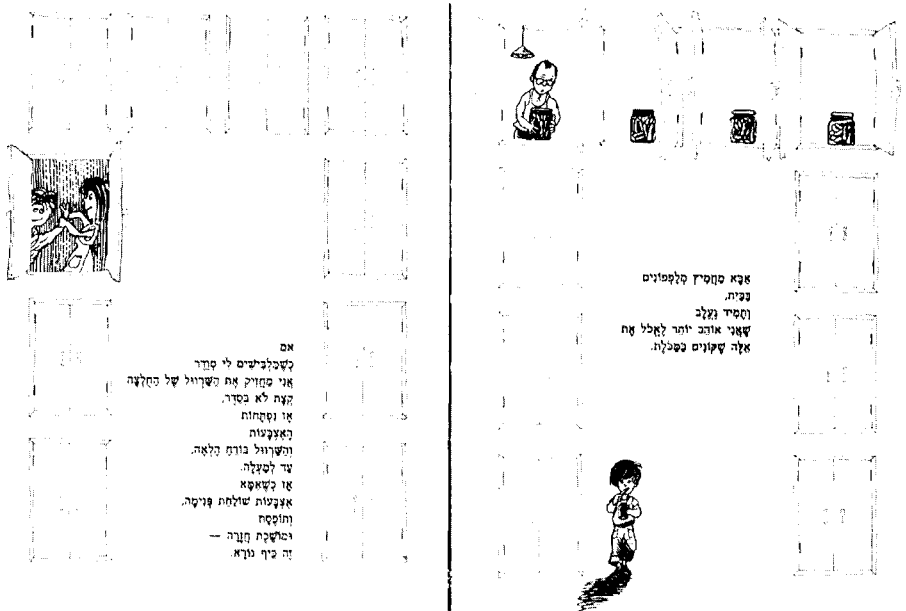
אולם לא רק גודל הספר מהווה הצהרה על אופיו, אלא גם צורתו. בספר מלבני, מאוזן ורחב ניתן לחוש מרחב של שלוה ונינוחות, הספר הריבועי, האוצר בתוכו עיגול שלם מקרין שלמות קונצנטרית, וספרי המשחק בעלי צורה משושה או עגולה יעבירו מסר של "שעשוע". כריכה קשה, עשירה ומעוצבת היטב ונייר משובח יעבירו מסר של "חומריות ועושר" ואף של "עידון אסתטי". שלילתם של מסרים אלה תועבר כאשר הנייר דק, זול ופשוט, והכריכה חסרת הקפדה.

הצבע קשור לאספקט הסמלי, והילד המביט באיור הצבעוני עושה את צעדיו הראשונים בעיצוב קונוונציות הסתכלות ומתרגל תהליכי הבנת סמלים. בנוסף לכך, הצבע, המתפקד כאלמנט אקספרסיבי, משדר אינפורמציה ערכית שאינה קשורה לתפקידו הרפרנציאלי כמתאר אובייקט מסוים בלבד. כך לדוגמה, הכחול יציין מלנכוליה ושלמות מיסטית, ובצירוף הצבע הסגול יהוו שניהם אינדיקציה ל"רוחניות ושלמות" (קרייטלר וקרייטלר 1980). דוגמה לאפשרות הקליטה הקינסטטית והתרבותית-אסוציאטיבית של הצבעים בד בבד עם העברת ערכי "לימוד וידע" ניתן למצוא באיוריה של אורה אייל לסיפור "מעשה במלך אחד והרבה צבעים" בספר סיפורים לפרפר נחמד, שבו מוקדש לכל צבע איור המונה את האלמנטים החומריים המאפיינים אותו.

גם לצורת היקפו של האיור יש משמעות. כלומר: היקף גיאומטרי חד, משונן, שבור, רך ונמוג, רבוע, אליפטי או עגול, בעל צורה אמורפית, מוקף בקו דק ועדין, ב"פספרטו" (מדומה) עבה, או משתרע ללא גבולות על פני כל המפתח וכובש את הטקסט בתוכו, הינו אמצעי עיצובי להעברת אופיו ומצב־רוחו של האיור. גבול היקף רך ואמורפי או אליפטי יעבירו, לדוגמה, מסר של "שלמות ונינוחות", בעוד גלישתו של איור חסר מסגרת על פני כל המפתח עד לקצות הדף, יבליע מסר של "חופש ודמיון" חסר גבולות. מסגרת משורטטת מסביב לאיור או חסרונה רומזת על מסרים ערכיים

שונים, ומהווה אלמנט עיצובי להעברת מסרים. יש שהמסגרת מהווה אינדיקציה ל"סדר ושמירת החוק" ומאפשרת למאייר אמירה ויזואלית פילוסופית על המתח שבין גבולות לשבירתם, בין קונפורמיזם לנון-קונפורמיזם. יש שהשימוש במסגרת יהיה הומוריסטי, ויש שקיומה מהווה צופן ויזואלי להתייחסות של כבוד לאיור כאמירה אמנותית עצמאית, בהשאירה שוליים לבנים כפספסו של תמונה. ככזאת, היא מבליעה יחס חיובי לערך כמו "עידון ואסתטיקה".

גם איכויות הקו, אופיו, כיוונו, עוביו וצורתו הנם סימנים נושאי משמעות. הקו תוחם את הצורות ונותן להן איכות הבעתית, המגלמת מסרים ערכיים. כך לדוגמה, רישום קווי "מרושל", שאינו תוחם בקפדנות את הדימוי המאוייר בהקשר של תיאור מאפייניהם הפיסיים של ילדים "לא אידיאליים" בלבוש יומיומי "משלומפר", בסביבה עירונית ישראלית מובהקת, סמלית ואחידה של שיכון, כפי שמראים איוריו של דני קרמן בספרו של יהודה אטלס והילד הזה הוא אני מ-1977, שולל מסר של "שלמות אידיאלית" ומתייב מסר של "מציאותיות". תוכן איוריו של קרמן וסגנונם הינם אמירה ערכית ויזואלית, שהובעה גם בדבריו של קרמן עצמו: "יש לי צורך להביא את הבינוניות לתודעה של האנשים. סך-הכל, כמה אנשים יפים יש במציאות?" (קרמן, אצל גונן 1995), (ראה איור מס' 10).

איור 10, מתוך: והילד הזה הוא אני. יהודה אטלס, איורים: דני קרמן. כתר 1977.

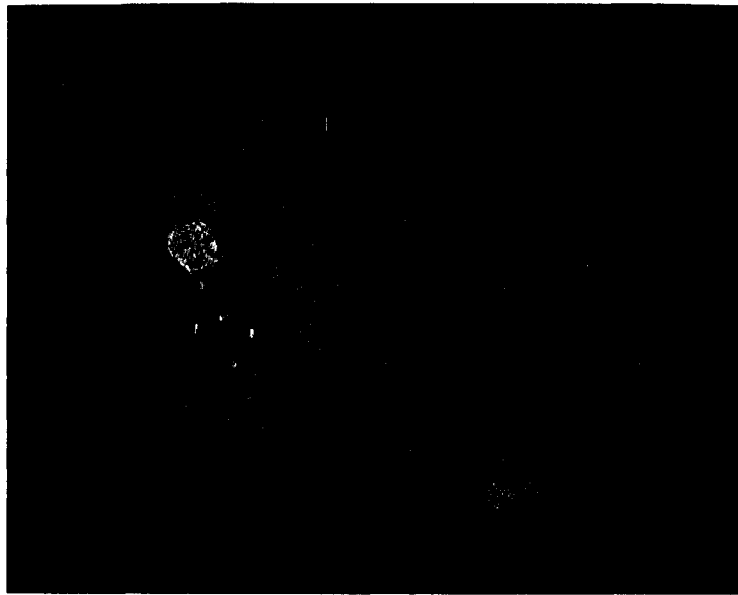
שימוש משעשע בצורות זהות הנושאות משמעות שונה (עיגולים המשמשים כראש, כסיר, כגלגל, כשמש), קונקרטיזציה של רעיון מופשט, עיבויים סוריאליסטיים (ילד שהוא גם פרפר), תיאורי עצמים מרחפים בחלל שטחו של האזור, או ספר לא קונוונציונלי שהינו "ספר משחק" הניתן להפעלה דינמית, ייתפשו כאינדיקציה ל"יצירתיות ודמיון". ספרים אלה מתדדים את תפישתו של הילד ומקנים לו כיווני חשיבה רבגוניים, בשלבם לעתים קרובות ערכי "שעשוע" ו"לימוד".

קומפוזיצית האזור רומזת על שלד של קווים גיאומטריים-תחביריים מנחים מאחורי הצורות וההתרחשויות. לאלה יש השפעה על משמעויותיהם הסמליות והמטפוריות של כל אחד מן המרכיבים בנפרד, ועל משמעות האזור כולו (קרייטלר וקרייטלר 1980, Schapiro 1981). מאחר שמשמעות, תוכן וצורה אינם יכולים לבוא בנפרד, דמות אנושית גדולה ובוולטת במרכז האזור תעביר מסר של "אינדוידואליזם", במיוחד עם הצגת דמותו של הילד כגיבור המרכזי. קומפוזיציה סימטרית תשדר סטטיות העשויה לרמוז על "שלמות והרמוניה", בעוד תנועה אלכסונית תיצור בדרך-כלל מתח דרמטי או אווירת פעלתנות ו"הישגיות". אחדות, פרופורציות, מיקום יחסי גודל, שוני, שיווי-משקל ומידת הדומיננטיות הם מרכיבים חשובים בקריאת הקומפוזיציה ובפענות המסרים שבה.

באזור קיים שימוש באמצעי של הקולנוע, ו"העמדת" הסצנות המאוררות בזוויות מסוימות תשפיע על הצופה: זווית הצגה נמוכה, והסתכלות מלמטה כלפי מעלה תגרום להאדרת הדמות, ותדגיש את שפלות מצבו של הנמצא למטה, שאת נקודת מבטו אנו חווים. הדבר יכול להיות מנוצל לתיאור יחסים היררכיים בין-אישיים. זווית הצגה המראה את הגיבור מנקודת מבטם של גבוהים ממנו יכולה להמחיש לצופה את מצבו הנפשי. תקריב (close up), שבו מודגשת מרכזיותו של הגיבור, יוליך למסקנה שמסריה שונים מאלה הבאים לידי ביטוי באזור המתארו באופן רומנטי כדמות קטנה על רקע נוף טבע רחב-ידיים.

בחירה בסגנון אזור מסוים ושימוש באזכורים ובמקורות השראה באופן ישיר או כפרפראזה הומוריסטית מהווים אינדיקטורים לאינטרפרטציה של המאייר לטקסט, והם ברייחשיבות בזיהוי מסרים ערכיים (Shulevitz 1985, Stewig 1980). עבודות של אמנים או אירועים תרבותיים המאזכרים באיורים משמשים את המאייר כאמצעי עזר להבהרת רגש, רעיון מופשט או מסר ערכי מסוים, או לעתים כאמצעי הומוריסטי ה"קורץ" למבוגר, ומשמש צופן שפענוחו מהנה ומספק אינפורמציה חבויה (גונן 1997/8). באופן זה, הדינמיות הפוטוריסטית, הקצבית והמהירה, המצוטטת בחלק מאיורי ספרו של דונלד קרוז רכבת משא, מעוררת באופן אסוציאטיבי מסר סמוי של "זוזמה, אומץ והישגיות". לעומת זאת, ציטוט השפה האקספרסיוניסטית תהיה קשורה להבלטת הערך "אינדוידואליזם" תוך צידוד בחשיפת עולמו הרגשי המורכב והייחודי של הילד, ורצון להציג קשת מגוונת של רגשות ומצבים שאינם תמיד אידיאליים, כפי שנראה באיוריה של אורה איתן לספרה של נורית זרחי באה המלכה למלך מ'1992 (ראה אזור מס' 11).

קריקטורה תהווה אסוציאציה מיידית למסר של "ביקורת חברתית" בשמשה בן-לוויה להוקעה ולמחאה. עבור עלילות פרדיננד פדהצור כפיצור, המחייב שמירת חוק אך שולל עריצות שלטונית, אין ביטוי ויזואלי מתאים יותר מאשר הקריקטורה הסלחנית שאייר יוסי אבולעפיה. הקריקטורה מעוותת

איור 11, מתוך: באה המלכה למוך. נורית זרחי, איורים: אורה איתן. מסדה 1992.

את פני המציאות ואת דמות האובייקט ומבליטה בהגזמה את מאפייניו או מגבלותיו למטרות שעשוע או ביקורת.

הטכניקות שבעזרתן בוצע האיור עשויות להוות אינדיקטור מזהה. לדוגמה, בחלק מן הספרים הצילום הוא בעל זיקה קרובה לתיאורה המדויק של המציאות הנשקפת לעין, ולעתים קרובות תבליע הופעתו מסר של "מציאותיות" מחד, ושל "לימוד" מאידך. הצילום הפך לרשם עובדות מהיר ונוח המנציח חיי יומיום כחומר גלם אנתרופולוגי. כך למשל, צילומיו של פטר מירום שתיעדו את חיי הילדים בקיבוצים בשנות החמישים מהווים עדות לערכים כ"צניעות", "חלוציות", "אהבת טבע", ובעקיפין – "לימוד". ראה לדוגמה את צילומיו לספרו של רפאל אליעזר הכובע זיוה מ'1957 (ראה איור מס' 12).

עיצוב הספר כולל מרכיבים רבים, ואחד מהם הוא עיצוב המפתח, תוך שילוב של טקסט ואיור. החריגה מהפורמולה המסורתית המסודרת של טקסט שמולו איור ברצף לאורך הספר, יכולה להיות בעלת משמעות. שכן, שבירת החלוקה המפרידה בין טקסט ואיור, שאפיינו את ספרי הילדים בעבר, גלישת האיור עד קצות המפתח תוך ניצול המרחב כולו, ואף שבירת צורתו המרובעת של הטקסט, עשויים להוות אינדיקציה ל"שעשוע ויצירתיות" או להתפרש כשבירת מוסכמות. באיור ובעיצוב

איור 12, מתוך: הכוכב זיוה. רפאל אליעז, צילומים: פטר מרום. הקיבוץ המאוחד 1957.

הספר קיימים רכיבים רבים נוספים הנושאים משמעות ערכית, וחשוב לפתח מיומנות של התבוננות ושיפוט, וזאת לא רק על מנת לחוות את "הארומה" של הספר אלא גם כדי להמשיך ולתרגם את משמעותו.

3. זיהוי מסרים ערכיים במימד המילולי של הטקסט

כמו בפרק הקודם, כך גם כאן, אלמנטים המבליעים מסרים ערכיים בטקסט נעים בהדרגה מן ה"מה" אל ה"איך". שלושה רכיבים מרכזיים בונים את מסגרת ההתייחסות לתוכן הטקסט ולצורתו: הראשון שבהם הוא "תוכן הטקסט", כלומר התחום התמטי של הטקסט, הז'אנר, דמות הגיבור ודמויות אחרות סביבו, דיבורם, פעולותיהם, מחשבותיהם ועולם הרגש שלהם, הקונפליקטים הפנימיים או החיצוניים שבהם הם מצויים, העלילה והאופן שבו מסתיימת היצירה, ה"תפאורה" והסביבה החומרית שבה פועלות הדמויות (אבן 1978, Sadker, 1976, Lukens 1976, Holsti 1969, Georgiou 1969, & Sadker 1977).

השני הוא "סמלים מוסכמים", כלומר, סמלים חברתיים בעלי פירוש תרבותי משותף, מוסכם וידוע (Firth 1973).

השלישי הוא צורני-מבני, וכולל את ה"איך" מבחינת מבנה טקסט, טון, שמות-תואר, מטפורות, סוג הפעלים וזמניהם, התחביר המעצב את הטקסט וצורתו הגרפית החיצונית של הטקסט (הדפסה בפורמט "מרובע" ושגרתו או בעיצוב חריג) (ברוך 1985, ברוך ופרוכטמן 1982, הראל 1982, הראל 1983, ולדן 1984, חובב 1986, Lukens 1976).

3.א. מרכיב ראשון: נושא, ז'אנר, עלילה, גיבורים, תפאורה

הנושא (theme) בונה את המוקד הרעיוני והחזונית של היצירה, והוא זה אשר רוב־רובם של היסודות ביצירה מתכוונים אליו ובונים אותו. הוא אינו מוצג בדרך־כלל ביצירה באופן גלוי אך הוא משתמע מכלל מרכיביה. הנושא הוא העיקרון המופשט המלכד את היצירה ומהווה גלאי סמוי של מסרים ערכיים. ניתן לנסחו באמצעות כותרות מופשטות כגון "אכזבה מתכר", "חיפוש אחר האמת" (אבן 1978, ברוך 1985).

ספרי ילדים המעלים נושאים של בעיות אמוציונליות המתמקדות בפרט, בפגמים, במצבו החברתי החריג או בקשיים מחיי היומיום יעבירו מסר של "אינדיווידואליזם" המתמקד בזכותו של הפרט לשונות, ומסר של "מציאותיות" (ברוך 1991, Sadker & Sadker 1977). גם מוטיבים כמו "הרצון להיות גדול ועצמאי", והצגת המבוגר כהורה לא אידיאלי הינם אינדיקטורים למסרים כ"אינדיווידואליזם" ו"חשיבה ביקורתית" (ברזילי 1981).

הבנת הערכים הגלומים בנושאים ובמוטיבים עוזרת בהעמקת המשמעות הסיפורית, וגם הז'אנרים הספרותיים השונים מהווים בעצם מהותם אינדיקציה להנחיות חברתיות ביצירה. לדוגמה, הז'אנר התיאורי־לירי שבו "לא קורה דבר" ועיקרו הבעת החוויה הנפשית של הדובר, יבליע מסרים של "רגישות ועידון" מעצם ההעברה החזונית של דקויות מרכיביו של העולם, "מציאותיות ובגרות", מעצם הווידוי העצוב והפסימי, לעתים יועברו גם מסרים של "שלמות והרמוניה" כשהנוף הוא אמצעי ליצירת אווירת שלווה. כך לדוגמה השיר "דני גיבור" מתוך יש לי סוד מאת מרים ילן־שטקליס מ־1962, שבו כאבו של דני החש נבגד על־ידי חברתו נורית, מתחזד כאשר אינו זוכה לניחומיה של אמו, הדורשת ממנו שלא יהיה "פתי קטון", הוא שיר לירי טיפוסי המעמיד במרכזו ילד בגיל הרך כדובר, ונמסר מנקודת תצפיתו. השיר מעלה נושא יומימי ללא "הפי־אנד" ומעביר על־ידי כך מסר של "מציאותיות ובגרות". בנוסף עולה מתוך השיר מסר של "אינדיווידואליזם", פועל יוצא מכך שהשיר נמסר מנקודת תצפיתו של ילד, ומסר של "רגישות תפילה ועידון", הנובע מעצם העיסוק בחוויה רגשית מעודנת. השיר התיאורי, המתמקד בפירוט המציאות ופחות בתחושות שהיא מעוררת, והשיר הסיפורי־ריאליסטי, המתאר סיטואציה ממשית על הפגום והמוחמץ בה, רומזים על מסר כ"מציאותיות" ומעמיתים אותו עם "האמת שבחיים כמות שהיא, שלעתים היא גם אכזרית" (גולדברג 1978: עמ' 38).

בניתוח יצירתה של לאה גולדברג, מציגה לאה חובב את הז'אנר כאמצעי להבנה עמוקה יותר של היצירה הייחודית ושל הספרות בכלל. לז'אנר שירי המשחק, לדוגמה, מייחסת חובב מטרות ערכיות של "לימוד" ושל "יצירתיות ושעשוע" (חובב 1986). שירי נונסנס, לדוגמה, יצפינו לעתים בנוסף לערכי "יצירתיות" גם "ביקורת חברתית", ובהיותם תשובה לצרכי האינטלקטואליים של הילד הם יהיו גם הנחיה ל"לימוד", דוגמה לכך מהווים יצירותיהם של שלונסקי ובורלא. הז'אנר האלגורי, שבו מייצגות החיות מודלים אנושיים־חברתיים, משועבד לרעיון מופשט המתבקש מן העלילה. כך, בדירה להשכיר מאת לאה גולדברג, שיצא לאור ב־1959, יועברו ערכים הכרחיים כ"סובלנות, הומאניזם ושוויון", ובכיצה שהתחפשה מאת דן פגיס ב־1973 מסרים של "נאמנות לעצמי". סיפורים ריאליסטים

אקטואליים ישקפו ערכי "מציאותיות", ומיצירות המתארות תרבויות שונות ניתן להסיק מסרים של "לימוד" ו"התנערות מדעות קדומות". שירי שבת וסיפורי חג יציפנו "מסורת יהודית", ספרי טבע וסיפורי מדע וטכנולוגיה, יצירות לימודיות (אלף-בית, מספרים) וספרים שילמדו על עולם התופעות יעבירו ערכים של "לימוד". מדע בדיוני, לעומת זאת, יתקשר עם מסר של "דמיון ויצירתיות".

העלילה המציגה את הגיבור בקונפליקט כלשהו, או בדרך לפתרונו, רומזת על העדפה ערכית. קונפליקטים הם חלק אינטגרלי ממהלך העלילה, ומאבק בין הפרט לחברה עשוי להבליע "אינדיווידואליזם ויושר פנימי" וגם "ביקורת חברתית". המאבק בין האדם לטבע יבליע "חריצות ואומץ", מאבק של האדם בעצמו ירמוז לעתים על הצורך ב"מודעות עצמית", ומלחמה בין אדם לזולת תבליע, קרוב לוודאי, דרישה לערכי "שלום ואחוה". השכר ו/או העונש שגוררים המעשים במהלך העלילה יוצרים מצב מאוזן חדש, השונה ממצב המוצא, ורומזים על ערך מובלע. האופן שבו מסתיימת העלילה מוביל את הנמען של היצירה אל המסר הערכי שבה (Dixon 1977, Lukens 1976).

זהות הגיבורים (אדם, חיה, דמות דמיונית או צעצוע) ומניעיהם הערכיים נחשפים תוך התוודעות למעשיהם, להתנהגותם, למחשבותיהם ולתחושותיהם, להופעתם ולמראם החיצוני. כל אלה, כמו הערותיהם של הדמויות האחרות או המספר על אודות הגיבורים, מהווים אינדיקטור נוסף המסייע בזיהוי ערכים. אדם, חיה או אובייקט הממלאים תפקיד ראשי בטקסט, הם דמויות שהמספר חפץ בדרך-כלל ביקרו, ועל כן הוא מעצב אותן באופן שגם תכונותיהן השליליות תתקבלנה על דעתו של הקורא. לעתים, בשיר הלירי בעיקר, זוכה דמות ראשית זו להארת עולמה הפנימי. מצבים ופעולות שבהם לוקחים הגיבורים חלק יכולים להוות טרנסמיטורים ערכיים. הגיבור הראשי מצביע על האידיאל שאליה "צריך" לשאוף, וכאשר הוא מוותר על רצונו הפרטי למען מטרה כללית, לאומית או חברתית, יעביר הטקסט מסר של "אומץ", "חברות" או "פטריוטיזם". דמות שעולמה הוא עולם של חלום, ציור ומשחק תעביר העדפת המסר "יצירתיות", וקשר טוב בין אם לילד ישא מסר חיובי של "אהבת משפחה".

גם סביבתם החומרית של הגיבורים, האובייקטים השונים סביבם והתפאורה שבתוכה הם פועלים הם אינדיקציה ברורה למסרים ערכיים. סביבה חומרית היא ביטוי לרעיונות מופשטים, והבחירה בתפאורה מסוימת היא בחירה מכוונת ומודעת שתפקידה לייחד את הסיפור בזמן ובמקום מסוימים. קיימת תלות הדדית בין התפאורה כיוצרת אווירה לבין הגיבורים: חדרו המסודר של הגיבור יעיד על "סדר ונקיון", וחפצים מעטים ופשוטים יעידו על "צניעות". שפע צעצועים וקישוטים יקרין מסר של "אינדיווידואליזם" ושל "חומריות ושפע", לעומת זאת כלי עבודה יקרין מסר של "חריצות" ואף של "פטריוטיזם". תפאורה של טבע רחבי-ידיים ואינסופי יהווה אינדיקציה לערכי "אהבת טבע" ו"שלמות ואושר" אידיליים או רומנטיים, בעוד טבע מעובד, שדות חרושים וכרמים יעבירו לא רק מסרים של "אהבת טבע" אלא גם של "חריצות", ואם הנוף מוזהה כנוף ישראלי – גם מסר של "פטריוטיזם".

לעתים, עשוי הנוף להעביר מסר של "לימוד", וכאשר הטבע לובש דמות דמיונית (עננים הופכים למפלצות או למלאכים) ניתן לאתר גם מסר של "דמיון ושעשוע". הטבע או הנוף הוא לעתים הנושא המרכזי ביצירה, ולעתים הוא משני וכולו בבחינת מטפורה או אמצעי ליצירת הלך-רוח: נוף פסטורלי

יעביר מסר של "שלמות ואושר", ומהופעתם של בעלי-חיים ניתן בדרך כלל להסיק על "אהבת טבע" ועל "חברות".

3.ב. מרכיב שני: הסמל

סמלים מוסכמים מבחינה תרבותית מהווים אינדיקטורים אופטימליים למסרים ערכיים. בהיות הסמל קשור קשר הדוק לתרבות מסוימת, לזמן ולמקום מסוימים, הופעתו מהדהדת בעוצמה אצל השומע והקורא ומפעילה רגשות הקשורים לערכים הידועים לבני אותה תרבות. סמל מעין זה יתאר דבר-מה שהוא מעבר לו עצמו (דגל יסמל מדינה) ויאחד בתוכו צורה ותוכן (Firth 1973). הסמל מכיל ידע תרבותי ספציפי וגם את הידוע מבחינה כלל-תרבותית רחבה יותר, כגון משמעויות של צבעים או של אובייקטים ונופים שונים (ברוך ופרוכטמן 1982).

הופעה של סמל מועטה בספרות הילדים לגיל הרך, שכן פענוחו כרוך בהבנה תרבותית רחבה. אולם, הופעתו אפשרית במידה שהוא מציג עצם מוחשי שההסכמה לגביו מוכרת: יונים תסמלנה "שלוש ואחוזה", הצבע האדום יסמל לחליפין "אהבה" או "מרד", שוטר יסמל "חוק וסדר", גביע נצחון יסמל "הישגיות וחריצות" וסוכה, סדר פסח וטקסים נוספים – "מסורת יהודית".

3.ג. דרכי עיצוב הטקסט (דרכי הדיבר, סגנון, טון הדיבור, ציורים לשוניים, דימויים, מטפורות,

המספר ונקודת התצפית שלו, המבנה ודפוסי ארגון)

מאמרים רבים העוסקים בניחות ספרי ילדים מבחינת מבנה הלשון, התחביר, נושא ונקודת הראות ביצירה, מציעים את אפשרות הקשר בין מרכיבים ספרותיים שונים לבין מסרים ערכיים. גם תכונות ספרותיות דומיננטיות, שהינן מרכזיות כיום יותר מבעבר בשירה הישראלית הצעירה לילדים, קשורות למסרים חברתיים (ברוך 1987). "מפת הלשון", לדבריו של הראל, משתנה ונעה מסגנון בעל צורות ארכאיות לסגנון לשוני "מונמך" הקרוב לדפוסי הלשון הטבעית של הילד. שינוי זה ומקומו הדיפוזי יותר של המילים ה"גבוהות" עד להיעלמן, מהווים אינדיקציה למעבר מערכים בעלי אוריינטציה דידקטית במוכן הצר של המילה ("סדר", "ערכי עבודה", "אהבת הארץ" ו"לימוד", שאפיינו רבים משירי הילדות בשנים קודמות) לעבר "אינדיווידואליזם" ו"נון-קונפורמיזם" כערכים לגיטימיים בעולם הילדות העכשווי. באותה מידה שינויים במבנה המשפט והתחביר, והמעבר ממשפטים המכילים אלמנטים מעצמי דרמטיות, הטעמות פתוס ולשון מסוגנת, למשפטים טבעיים המבליטים את הדיבור היומיומי ומכילים כינויים רומזים כתחליפי שם, עשויים להיות אינדיקציה של מעבר לערכים המבליטים מציאותיות יומיומית (הראל 1983).

השוני בדרכי העיצוב של שירי העבר וההווה, באופני השימוש בשפה ובעצם היחס לשירה, עשויים להיות אינדיקציה לשינוי בהלך-הרוח התרבותי ובמסרים הערכיים שהם מעבירים. הדבר נכון גם כאשר הנושאים נותרים, לכאורה, אותם נושאים (טבע, בעלי-חיים) (חובב 1986). טענה זו מודגמת

עלידי השוואת יצירתו של משה דפנא עם זו של אביטל דפנא, בנו. חובב מדגישה כיצד מבליט סגנון כתיבתו של משה דפנא, מדור החלוצים, ערכים של "לאום" ו"קולקטיביזם" (עלידי פניית מוען מבוגר לנמען צעיר, ביטויים מליציים ו"גבוהים", פתוס ותיאור סיטואציות שאינן פרטיות אלא משותפות לכלל החברה). ערכי "אהבת טבע", שעיקרם רגש וחוויה פיוטית אישית, מובלטים אצל משה דפנא עלידי תיאורים ליריים ואידיליים של יפי הטבע, תיאורי חיבה סנטימנטליים של בעלי החיים והטעמת הפסטורליות שבאיחוד האדם והטבע המעובד. לעומתו, מתמקד בנו, המשורר אביטל דפנא, בערכי "הומור, תחכום ושעשוע" עלידי שימוש במבנה שיר חסר קביעות ריתמית רצינית ובעזרת סגנון של משחקי מילים, שנינויות לשוניות, פירוק ניבים וביטויים פרוזאיים בצד ביטויים "גבוהים", היוצרים ריחוק רגשי.

גם מבנים ספרותיים עשויים להוות אינדיקטורים מובלעים למסרים ערכיים המועברים בטקסט, מבלי להיות מוצהרים בו מפורשות (הראל 1982). הדבר מודגם עלידי הקשר הקיים בין תכנים אידיאיים (מוסר־השכל, רעיונות, ערכים) לבין עקרונותיהם של אחדים מדפוסי הארגון שבמסגרתם מסודרים חלקי השיר. כך, תבנית של "חזרה ממקדת" משמשת לקורא מפתח למגמה שאותה רצה המחבר להעדיף על פני האחרות. הבלטת מעשיו של גיבור אחד, עלידי עצם עובדת הבלטת סיפורו על פני מספר רב יותר של טורים, משמשת כרמז עבור הקורא באשר למסר הערכי המועדף. באותה מידה, הופעת תבנית של "קטלוג תפצים" הקיימת בשירים הומוריסטיים רבים, ומתבטאת באיסוף ערימת אובייקטים שהגיבור לוקח עמו, אך מסתיימת עם התמוטטותה – תרמוז על הערך "תפסת מרובה – לא תפסת", או במלים אחרות, על היופי שב"הסתפקות במועט". "תבנית של אנטיתזה" תרמוז על העברה אימפליציטית של מסר ערכי: שיר שכותרתו ומהלכו נוטעים בשומע תחושה של כיוון מסוים המתברר כשגוי ככל שהוא קרב לסוף השיר, יגלה ביקורת אירונית. סוף מר לפתיחה נייטרלית או אופטימית עשוי להעיד על השקפה ערכית הפוכה לחלוטין לזו ששוערה בתחילה, והוא יופיע לעתים ביצירות שבהן מודגש מסר של "מציאותיות" (הראל 1982).

דרכי הדיבר וטון הדיבור הם אמצעים צורניים העשויים להצביע על מטרות ערכיות, ועצם הבחירה באחת מדרכי הדיבר תנתב את אופיו הריגושי (הסוער או המתון) של השיר למשמעות שונה (Lukens 1976). מירי ברוך ומיה פרוכטמן מונות חמש דרכי דיבר מרכזיות המופיעות בשירה לילדים, החל מדובר פשוט הקיים כאמירה אלמנטרית ומופיע ביצירות לפעוטות, וכלה בדובר הסמלי שהנו המורכב ביותר, דרך הדיבר המטונימי, הדיבר הפיגורטיבי והדיבר האירוני. הדיבר המטונימי, שבאמצעותו מוסט הדיון מן הדבר עצמו אל עבר חפץ שאין לו כביכול נגיעה בחינוכו של השומע, עשוי לשרת השגת מטרה חינוכית כ"סדר ונימוס", לרכך דרישה ל"צינות" ולעקוף התנגדות מצד הילד, ובכך הוא מתאים מעצם אופיו ליצירות בעלות מסרים חינוכיים. הדיבר הישיר, לעומת זאת, שואף לחד־משמעיות ויעיד על עוצמת הניסיון לחנך לערכים באופן גלוי. הדיבר האירוני, המוכן לילד בן 3–6 באופן מוגבל בלבד, הוא אינדיקציה להעברת "ביקורת חברתית" ומופנה בעקיפין דווקא כלפי המבוגר (ברוך ופרוכטמן 1982).

ברוך ופרוכטמן עומדות על הקשר בין החרוז בשירת הילדים לבין משמעות השיר (שם). הן מראות

כיצד טכניקת השימוש ב"חרוז ממקד" מבליטה את המשמעות שאליה רצה המשורר לכוון, בהפנתו את תשומת-הלב אל חרוז יוצא-דופן, בעל חשיבות סמנטית רבה ביותר, שבו טמון המפתח להבנת המסר. הדבר מודגם בשיר "ארנבות משוקולד" מתוך מה עושות האיילות מאת לאה גולדברג מ-1949, שבו החרוזה בבית האחרון, השונה מן החרוזה הנעימה בשאר השיר, מציגה במלוא החריונות מסרים של "אהבת אט" מחד גיסא, ו"מציאותיות" מאידך גיסא. גם המילים הטעונות מבחינה ריגשית ("כנופיה מתקוקת", "תינוקת") עומדות כניגוד אכזרי לסבלה של האם-הארנבת למראה אכילתם-מותם של ילדיה, ומאלצות את הילד להתעמת עם מציאות פגומה ואכזרית (ברוך ופרוכטמן 1982).

מאחר שבגיל הרך נחוה הערך פחות כמושג קוגניטיבי ויותר כאפקטיבי, משמשים תארים שמבליטים רגשות, לגילוי הנחיות חברתיות. שמות תואר כ"גדול" או "קטן" כאשר הם מלווים גרעין שמני, יכולים לספוח אליהם מטענים רגשיים שונים, שליליים או חיוביים, ולהתקשר להערכה של שלילה או חיוב. "גדול" מכיל בקונוטציית הביטוי של "כן גדול" גם תכונות של חוזק, אומץ, נימוס וחוכמה. לעומתו יציין התואר "קטנטן" יחס של העדפה וחיבה אל הדמות שהמחבר חפץ ביקרה ויקבע עבור הקורא את עוצמת הערך שהוא מחפש.

הומור הוא דרך נוחה להעברת מסרים ערכיים "בעייתיים". במקום להטיף לשינוי תכונות אופי שליליות (שקר, רברבנות וכו') ניתן להשתמש בלשון הומוריסטית של אפקא-מסתברא כאמצעי מסייע להעברת מסרים דידקטיים "קשים לבליעה". הומור הוא גם חלק אינטגרלי מיצירות המעבירות מסר של "ביקורת חברתית", או מיצירות שבהן מועבר מסר של "אינדוידואליזם" המודגש על-ידי עליונותו של ה"אני" הילדי, וזוכה לתמיכה פסיכולוגית לנוכח כישלונו של המבוגר (גונן 1991). עם זאת, הומור הוא ערך חשוב בפני עצמו ולא רק כאכסניה למסרים ערכיים אחרים. הוא יזוהה כמסר בפני עצמו כאשר ניתן לאתר ביצירה לגיל הרך הומור של סיטואציה (בלבול ופיזור, חבטה, "כדור שלג", התחפשות, שבירת ציפיות ו"קטלוג קומי" כערימה של אובייקטים מקריים). ההומור יכול לעבור כמסר גם על-ידי שבירת תבניות פורמליות או ורבליות הגיוניות (קללות, צלילים קשים, ריאליזציה וקונקרטיזציה של ניבים, מסר כפול, שבירת ציפיות, הגזמה ועירוב מילים משני רבדים לשוניים שונים). השימוש בהומור של שפת רחוב, שפה מדוברת ושפת ילדים אין מסר דידקטי: הוא מעביר מסר של "שעשוע" ושל "אינדוידואליזם" בעצם הלגיטימציה שהוא נותן להצגת עולם הילד (ולדן 1984, ברוך ופרוכטמן 1982). שאר האלמנטים בהומור הוורבלי הינם מתוחכמים יותר ודורשים מן הילד רמת ידע גבוהה. קונקרטיזציה של ניבים, אלוזיות ממקורות שונים ועירוב של ביטויים משני רבדים לשוניים ("גבוהים" ו"נמוכים") הינם אינטלקטואליים יותר ומעבירים בעקיפין מסר של "לימוד", העשרת אוצר-המילים והידע התרבותי של הילד. דוגמאות לכך נמצא בספריהם של אברהם שלונסקי ושל עודד בורלא.

השפה היא נשאת של מסרים ערכיים, ועיצוב שפתו של הדובר ביצירה רומז על מהות המסרים המועברים בה (Dixon 1977, Lukens 1976). עמדתו של הדובר בשיר, זווית הראייה שלו ביחס לעולם ונימת דיבורו המתכוונת אל הדברים שהוא מספר עליהם, הינם מן הנושאים שחוקרים הרבו לעסוק בהם. קיימות דילמות לא מעטות באשר לשאלת מהימנותו של הקול הדובר בשיר לילדים (ברוך

ופרוכטמן 1982, הראל 1983). אם נתעלם מבעיית מהימנותו של הדובר, נראה כי ביצירה החווייתית, שבה היוצר "מתחפש" ובוחר בנקודת תצפית של ילד המעביר את חווייתו בגוף ראשון (תוך שימוש בשפה מדוברת, בשיבושי לשון, בלשון ריגושת או ילדית, בתחביר מאוּחה ולא משועבד ובריבוי השימוש במילה "אני" ובתחליפיה), תהווה אינדיקציה למסר "אינדיווידואליזם". נקודת תצפית זו מעמידה במרכז היצירה את ה"עצמי" ובונה אווירה של אותנטיות ילדית היוצרת הזדהות מצד הילד. אינדיווידואליזם זה קשור לעתים גם בשלילת "סדר, נימוס ושמירת החוק" כאשר החוויה המתוארת דוחה כללים מקובלים. דוגמה לכך ניתן למצוא בשיר "מושלמת", מתוך הנמר שמתחת למטה, מאת נורית זרחי מ־1976, שבו דוחה הילדה כל ניסיון לחברות תוך השוואת מנהגי תרבותה עם נוהגים בתרבויות זרות.

אפשר להעביר אותן הנחיות חברתיות דרך לשונו של הילד כדובר פנים־שירי, היוצר הזדהות רבה יותר אצל השומע, או דרך שפתו של המבוגר, כלומר בדרך המסורתית – "מלמעלה". סמכותיות המשתמעת מדרך דיבור זו יכולה להצביע על מסר ערכי של "חוק וסדר" וניסיון לשלול "חשיבה ביקורתית". דובר יכול להיות חיצוני מבוגר בעל נקודת תצפית יודעת־כל, מרוחקת משהו, תוך דיבור בגוף שלישי ומאפיינים אלה, כמו זהות הדובר, אופן דיבורו וסגנונו, ישפיעו על זיהוי המסר הערכי. לחזרה על מילים, כינויים, פעלים, תארים או דימויים מסוימים ביצירה, יש חשיבות פסיכולוגית ומוסיקלית. חומריה הצורניים של היצירה, תחבירה, החזרות שבה, החריזה, מבנה הבתים, ההשוואה, הכותרת (המסתברת לעתים כמנוגדת לסיום) – כל אלה עשויים להעיד על ערכים הטמונים בשיר. הפואנטה הקיימת ביצירה מגלה את המסר שבה, וגם מידת סדירותם החיצונית של בתי השיר וסיומות החריזה שלהם חשובות (אם כי הרבה פחות בשיר המודרני לילדים), מאחר שניתן לגלות חריגה מסדרות מבנית של תוכן כאינדיקציה למסר המודגש (ברוך ופרוכטמן 1982). גם יסודות מוסיקליים הינם מפתח אפשרי להבנת משמעותה הערכית של היצירה. שעשועי צליל כ"פפוש/ קשקוש/ צרבוש" בשירו של יהודה עמיחי "אמא ואבא המציאו שמות רבים ומשונים לדדי", מתוך הזנב השמן של הנומה מ־1978, ינחו את השומע למסר של "הומור ושעשוע". ניתן להשתמש ביסודות המוסיקליים ביצירה הכתובה כב"מפתח דיזקטי" להבנת המסרים הערכיים. דוגמה לכך מצויה בשירה של מרים ילן־שטקליס "ג'ינג'יי" מתוך כחלומי מ־1963, שבו הצלילים המינוריים בתחילת השיר, המיידעים את השומע על אודות צערו של הגיבור, הופכים מזוריים בסופו, כאשר מסתמן פתרון רגשי למצבו של הילד.

4. לסיום

עד כאן תוארו הרכיבים העשויים לשמש אכסניה גלויה או סמויה למסרים ערכיים המובלעים בספר הילדים המאויר, זאת מתוך הנחה שאיכויות טקסטואליות וויזואליות הינן מערכות סימנים נושאות משמעות ערכית, שניתן לנתח אותן כדי ללמוד על הקשר בין החברה לבין כיווני העברת תרבותה לתת־אוכלוסייתה השונות. הספר המאויר, כחלק מן ההעברה התרבותית, נתפש ככלי סוציאליזציה

חברתי המשפיע על העדפותיו המודעות והלא-מודעות של הילד הצעיר, ומצד שני – כאינדיקטור תרבותי, המשקף את פני החברה שבה הוא נוצר. הרכיבים במאמר זה הוצעו על מנת לאפשר דיון מאוזן בטקסט, באיור ובעיצוב הספר, במחקרים הדניים בספרי ילדים לגיל הרך.

בעבר לא הציעו מחקרים שעסקו במסרים ערכיים בספרי ילדים ישראלים תיאוריה מבנית, והמימד הוויזואלי, למרות היותו מרכיב מהותי בספר לגיל הרך, לא נבדק באופן מאוזן ובמקביל למימד הטקסטואלי. גם מערכת הערכים שנבדקה במחקרים בעבר לא היתה שלמה. המחקר שעליו מתבסס המאמר היווה מחקר חלוץ בניסיון לתיקון חסרים אלה, זאת כדי לאפשר ראייה הוליסטית ומדויקת יותר של התחום וכדי לבחון מחדש מוסכמות שהשתרשו בו במשך השנים.

מחקר זה כלל מסגרת הגדרתית שעוצבה על-ידי משפט מיפוי, שהבנה וסיכס באופן תיאורטי, באמצעות שיטת השטחות (Facets) את עולמות התוכן של מסרים ערכיים בספרי ילדים מאוירים לגיל הרך. ארגון החומר הנחקר באמצעות משפט מיפוי אפשר קישור בין עולמות התוכן השונים, והיה הכרחי משום שהמחקר היה בין-תחומי באופיו: התחום של ערך והגדרותיו התיאורטיות והאופרציונליות, התחום של הספר המאויר לגיל הרך מבחינה היסטורית ואמנותית, תחום הסוציולוגיה של החברה הישראלית ותהליכי השינוי שחלו בה ותחום ספרות הילדים ככלי להעברת תרבות. במחקר נבדקו המידה והאופן של הופעתם של חמישה-עשר מסרים ערכיים: 1. אינדיווידואליזם 2. יצירתיות/הומור/משחק 3. תומרות/עושר 4. חריצות/אומץ/יוזמה 5. מסורת יהודית 6. מציאותיות/בגרות 7. אושר/רוחניות/שלמות 8. אהבה/כבוד במשפחה 9. סדר/שמירת החוק 10. חברות/הומניזם/שלום 11. אהבת הארץ/פטריוטיזם 12. אהבת טבע/איזון אקולוגי 13. לימוד/ידע/אינטלקט 14. רגישות תפישתית/עידון 15. חשיבה ביקורתית/ביקורת חברתית (ראה גונן 1995).

ואכן, במחקר שנשען על הכלי המחקרי המוצע במאמר זה התברר שספרי הילדים הישראלים המאוירים לגיל הרך לא היו מראה המשקפת את אקלים הערכים שרווח בחברה הישראלית, אלא היו תוצר תרבות שהגיב בהבלטת חלקים ערכיים מסוימים ובמיתונם של אחרים. לדוגמה, נמצא כי ספרות זו נותנת ביטוי לאוריינטציות ערכיות מרכזיות בחברה הישראלית, אולם לא ביחס שווה ובאופן הזהה לתהליך התרחשותן בחברה הבוגרת. יותר מששיקפה את עולמה הערכי החלוצי-קולקטיביסטי-אלטרואיסטי של החברה הישראלית הבוגרת בשנות הארבעים, החמישים ותחילת השישים, היא משקפת כיום את ערכיה של החברה הבוגרת, שעברה להיות חברה המדגישה אוריינטציות אישיות וערכי פרט, המתמקדים באגואיזם חומרי מחד גיסא, ובתשומת-לב לרווחה פנימית, אמוציונלית ורוחנית מאידך גיסא.

כבר בשנות קום המדינה התמקדה ספרות הילדים לגיל הרך באוריינטציות אישיות ובעולמו הפרטי של הילד, זאת בניגוד מוחלט לאקלים הערכים בחברה הישראלית, שהדגישה "פטריוטיזם" ושללה ערכים כמו "עידון" ו"אושר". כמו כן, נמצא כי הספרות הישראלית המאוירת לגיל הרך לא היתה כה "מגויסת" כפי שנהוג לחשוב. להיפך, היא מיתנה גישות אידיאולוגיות של קולקטיביזם והסתפקות במועט, סיננה ערכי לאום, התמקדה ברווחתו האישית של הילד והציבה את צרכיו במרכז, בהבליטה

את זכות הילד בגיל הרך להנאה חסרת מעורבות. ספרות זו, בהעבירה ערכי פרט כ"אינדיווידואליזם", "יצירתיות והומור", "רגישות ועידון", וגם "אושר ושלמות" עוד משנות קום המדינה, ניבאה למעשה את דמותה של החברה הישראלית בשנות ה-80 כחברה "מתיילדת", אינדיווידואליסטית, חומרנית וביקורתית. ואכן, המסרים השכיחים ביותר בהיררכיית הערכים מבחינת הופעתם בשני ממדי הספרים לגיל הרך בשלוש התקופות שנבדקו היו: "אינדיווידואליזם", "הומור ויצירתיות" ו"רגישות ועידון", ובמידה הוויזואלי גם "חומריות ואושר", ערכים שהם ערכי פרט מובהקים (גונן 1995).

ביבליוגרפיה

ספרות ראשונית

- אבן-טוב ישראל, אילנה 1983. זנבה הארום של הקשת. איורים: יפתח אלון. ירושלים: כתר.
- אולצ'יק, שולמית 1987. גמד אחד. איורים: שולמית אולצ'יק. מרחביה: ספרית פועלים.
- אטלס, יהודה 1977. והילד הזה הוא אני. איורים: דני קרמן. ירושלים: כתר.
- אליעזר, רפאל 1957. הבוכה זיוה. צילומים: פטר מירום. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אמית, מרדכי 1953. אצלנו. איורים: שרגא וויל. מרחביה: ספרית פועלים.
- בן-דור, דתיה 1984. ספורים לפרפר נחמד. איורים: אורה אייל. תל אביב: המרכז לטלוויזיה לימודית.
- ברגשטיין, פניה תש"ה. כוא אלי פרפר נחמד. איורים: אילזה קנטור. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברוידס, אברהם 1953. מתנה. איורים: נחום גוטמן. תל אביב: דביר.
- גולדברג, לאה 1949. מה עושות האיילות. איורים: אריה נבון. מרחביה: ספרית פועלים.
- גולדברג, לאה תשי"ט. דירה להשכיר. איורים: שושנה היימן. מרחביה: ספרית פועלים.
- גולדברג, לאה 1982. בואו עננים. איורים: אורה איתן. מרחביה: ספרית פועלים.
- דפנא, משה 1954. כנאות דשא. איורים: תרצה טנאי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זרחי, נורית 1969. כף עץ וקדרה שטוהה. איורים: רות צרפתי. רמת גן: מסדה.
- זרחי, נורית 1976. הנמר שמתחת למטה. איורים: אבנר כץ. רמת גן: מסדה.
- זרחי, נורית 1992. באה המלכה למלך. איורים: אורה איתן. רמת גן: מסדה.
- ילן-שטקליס, מרים 1962. יש לי סוד. איורים: צילה בינדר. תל אביב: דביר.
- ילן-שטקליס, מרים 1963. בחלומי. איורים: אילה גורדון. תל אביב: דביר.
- סידון, אפרים 1976. עלילות פרדיננד פדהצור בקיצור. איורים: יוסי אבולעפיה. ירושלים: כתר.
- עמיחי, יהודה 1978. הזנב השמן של הנומה. איורים: יונתן גרשטיין. תל אביב: שוקן.
- פגיס, דן 1973. הביצה שהתחפשה. איורים: דן פגיס. תל אביב: עם עובד.
- קיפניס, לוי וטשרנוביץ, ימימה (עורכים) 1953. גן גני. איורים: איזה [הרשקוביץ]. תל אביב: ברונפמן.

ספרות משנית

- אבן, יוסף 1978. מילון מונחי הסיפורת. ירושלים: אקדמון.
- אלמוג, גאולה 1980. "המשובה הדווקאית בשיר החדש לילדים". מעגלי קריאה 7-8, עמ' 131-133.
- ברגסון, גרשון 1982. "הערכים החינוכיים בשירה המודרנית לילדים". ספרות ילדים ונוער ט' (א'), עמ' 3-10.
- ברוך, מירי 1985. סוגיות וסוגים בספרות ילדים. תל אביב: משרד הבטחון, האוניברסיטה המשודרת.
- ברוך, מירי 1987. "לשון כאמצעי לסימון תקופה". מעגלי קריאה 15-16, עמ' 24-39.
- ברוך, מירי 1991. ילד אז – ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים בין שנות ה-40 לבין שנות ה-80. מרחביה: ספרית פועלים.
- ברוך, מירי ופרוכטמן, מיה 1982. לכל שיר יש שם. תל אביב: פפירוס.
- ברזילי, אמירה 1981. "אופנה(?) של שירים(?)". ספרות ילדים ונוער ח' (א'), עמ' 21-28.
- גולדברג, לאה 1978. בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים. כינסה: לאה חובב. תל אביב: ספרית פועלים.
- גומבריק, ארנסט 1983 [1963]. מטאפורות חזותיות של ערך באמנות: סוס עץ או שורשי הצורה האמנותית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, ספרית פועלים.
- גונן, רות 1991. "הומור כתוצאה של אי-הלימה והפונקציות שהוא ממלא בשירי ילדים לגיל הרך". מעגלי קריאה 20, עמ' 47-66.
- גונן, רות 1995. "מסרים ערכיים בספרי ילדים ישראלים מאוירים לגיל הרך בשנים 1948-1984". מעגלי קריאה 23-24, עמ' 55-93.
- גונן, תור רות 1997. "ספר ילדים מאויר איננו טקסט מלווה בתמונות". ספרות ילדים ונוער 23 (ד'), עמ' 1-10; 24 א', עמ' 34-44.
- גונן, תור רות 1997/8. "ציטוטים ואזכורים חזותיים בספרי ילדים מאוירים עכשוויים". ספרות ילדים ונוער 24 (ד'), עמ' 6-17.
- הראל, שלמה 1982. "על כמה משיטות ההכוון הדידקטי בשירי ילדים". ספרות ילדים ונוער, ח' (ג'), עמ' 9-19.
- הראל, שלמה 1983. "מביאליק עד אטלס". בתוך: עיונים בספרות ילדים. עורך אדיר כהן. חיפה: אוניברסיטת חיפה. עמ' 5-32.
- הראל, שלמה (עורך) 1986. ערכים דמוקרטיים-חברתיים בראי ספרות הילדים. כפר סבא: מכללת בית ברל, מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים והוראתה.
- ולדן, צביה 1984. "שיבושים, שיפוצים וחידושים – שלוש תופעות מלשון הילדים כפי שנתגלו לי בעת הצצה בספרות ילדים". בתוך: מחקרים בספרות ילדים. עורכות מירי ברוך ומיה אגמון-פרוכטמן. ירושלים: אוצר המורה. עמ' 195-206.
- חובב, לאה 1986. יסודות בשירת ילדים. ירושלים: כרטא.
- כהן, אדיר 1985. פנים מבערות כמראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית.

תל אביב: רשפים.

- כהן, אדיר 1988. "דורבנות ואוכפים: מודעות פוליטית וחברתית בספרות הילדים הישראלית". בתוך: *תמורות בספרות ילדים*. עורך אדיר כהן. חיפה: אוניברסיטת חיפה. עמ' 13-104.
- קרייטלר, הנס וקרייטלר, שולמית 1980. *פסיכולוגיה של האמנויות*. תל אביב: ספרית פועלים ואוניברסיטת תל אביב.
- קרייטלר, שולמית 1986. *הפסיכולוגיה של המלים*. תל אביב: פפירוס.
- רגב, מנחם 1985. *בררכי הספרות לילדים*. חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה, אורנים וספרית פועלים. עמ' 75-192, 154-170.
- שורץ, יוסף 1968. "השפעתו החינוכית של המאייר". *הד הגן*, ל"ב, עמ' 393-400.
- שורץ, יוסף 1975. "תפקידו ההומניסטי של החינוך האסתטי-סביבתי". בתוך: *לקראת חינוך אסתטי*. ערכה לאה חובב. תל אביב: ספרית פועלים. עמ' 77-108.

- Amor, Stuart 1980. "A Functional Approach to Illustrations in Children's Books". in: *Responses to Children's Literature*. F. Holesovsky, G. Fox, G. Hammond, S. Amor (Eds.). Exeter University, New York: Saur. p. 76-80.
- Arnheim, Rudolf 1974. *Art and Visual Perception: The Psychology of the Creative Eye*. University of California Press.
- Argyle, Michael 1972. "Non Verbal Communication in Human Social Interaction". in: *Non Verbal Communication*. Robert A. Hinde (ed.). New York, Cambridge: University of Cambridge Press. p. 243-267.
- Csikszentmihalyi, Mihaly and Rochberg-Halton, Eugen 1981. *The Transaction between Persons and Things*. Cambridge: The Cambridge University Press.
- Despinette, Janine 1980. "Modern Picture Books & the Child's Visual Sense". in: *Responses to Children's Literature*. F. Holesovsky, G. Fox, G. Hammond, S. Amor (Eds.). Exeter University, New York: K.G. Saur. p. 109-116.
- Dixon, Bob 1977. *Catching them Young Nr. 2: Political Ideas in Children's Fiction*. New York: Pluto Press.
- Feldman, Edmund Burke 1973. *Varieties of Visual Experience*. New York: Harry N. Abrams.
- Firth, Raymond 1973. *Symbols: Public and Private*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Georgiou, Constantine 1969. *Children and their Literature*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gombrich, Ernst Hans 1972. "Action and Expression in Western Art". in: *Non Verbal Communication*. Robert A. Hinde (ed.). New York, Cambridge: University of

- Cambridge Press. p. 373–392.
- Hermeren, Goeran 1969. *Representation and Meaning in the Visual Arts: A Study in the Methodology of Iconography and Iconology*. Copenhagen, Oslo & Lund: Scandinavian University Books.
- Holsti, Ole R. 1969. *Content Analysis for the Social Science and Humanities*. Massachusetts: Addison Wesley.
- Jaffe, Aniela 1984 [1964]. "Symbolism in Visual Arts". in: *Man and his Symbols*. C.G. Jung (ed.). New York: Laurel. p. 255–322.
- Lukens, Raymond James 1976. *A Critical Handbook of Children's Literature*. Glenview-Illinois: Scott Foresman & Co.
- Maclelland, David C. 1963. "Values in Popular Literature for Children". *Childhood Education*, 3. p. 135–138.
- Macleod, Ann 1976. "Children's Literature and American Culture: 1820–1860". in: *Society and Children*. J. Fraser (ed.). Boston: A.L.A. p. 11–32.
- Macleod, Ann 1985. "The Child in American Literature for Children: the 1930's and Now". in: *The Portrayal of the Child in Children's Literature*. D. Escarpit (ed.). International Research Society on Children's Literature, 6th Conference. Muenchen, New York, London: K.G. Saur. p. 79–86.
- Mukarovsky, Jan 1976 [1936]. "Art as Semiotic Fact". In: *Semiotics of Art: Prague School Contribution*. L. Matejka & I.R. Titunik (eds.). Cambridge, Mass. & London, the Mit Press. p. 3–10.
- O'Dell, Falcicity Ann 1978. *Socialisation through Children's Books: The Soviet Example*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Paisley, William J. 1969. "Studying 'Style' as Deviation from Encoding Norms". in: *The Analysis of Communication Content*. G. Gerner, O. Holsti (eds.). New York & London: John Wiley & Sons. p. 133–147.
- Sadker, Myra P. and Sadker, David M. 1977. *Now Upon a Time: A Contemporary View of Children's Literature*. New York: Harper & Row.
- Schapiro, Meyer 1973. *Words and Pictures: On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*. Paris: Mouton.
- Schapiro, Meyer 1981. "On Some Problems in the Semiotics of Visual Art". *Semiotica* 1. p. 223–243.
- Schwarcz, Joseph H. 1982. *Ways of the Illustrator*. New York: A.L.A.
- Schwarcz, Joseph H. 1985. "The Representation of the Children's Facial Expression in the

- Illustration". in: *The Portrayal of the Child in Children's Literature*. D. Escarpit (ed.). International Research Society on Children's Literature, 6th Conference. Muenchen, New York, London: K.G. Saur. p. 189–192.
- Shulevitz, Uri 1985. *Writing with Pictures: How to Write and Illustrate Children's Books*. New York: Waston-Guptill.
- Stewig, John Warren 1980. *Children and Literature*. Chicago: Rand Macnally.